

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

(Bu makalenin intihal içermediği benzerlik tarama programlarıyla teyit edilmiştir. / The similarity that this article does not contain plagiarism, has been confirmed by plagiarism checker programs.)

Doi: 10.51605/mesned.1078189

Gönderim Tarihi: 23.02.2022 | Kabul Tarihi: 28.04.2022

Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dini Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı

-The Effects of Piaget's Theory of Cognitive Development on Adolescent Religious Development: Elkind's Approach-

Mehmet Su*

Atıf/Citation: Su, Mehmet. "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dini Gelişim Üzerindeki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı / The Effects of Piaget's Theory of Cognitive Development on Adolescent Religious Development: Elkind's Approach". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi / The Journal of Mesned of Theological Studies*, (Bahar 2022-1): 63-82.

Öz:

Gelişimsel çalışmalar özellikle geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim ve psikoloji çalışmalarına yön vermiştir. Bu çalışmaların temeli bireyin yaşam döngüsünün farklı dönemlerinde belirli, birbirini takip eden değişmez aşamaların varlığı varsayımına dayanmaktadır. Buna göre her birey bu aşamalardan aynı sırayla geçmekte, bireysel farklılıklar olmakla birlikte söz konusu aşamalar yapısal olarak benzerlik arz etmektedir. Özellikle Piaget'nin yarı klinik yönteme dayanan araştırmaları bu alandaki çalışmaların çerçevesini önemli ölçüde belirlemiştir. Piaget'nin varsayımlarının bir kısmı bugün tartışılrsa da onun getirmiş olduğu anlayış bu alandaki önemini korumaya devam etmektedir.

Gelişimsel çalışmalar eğitim ve psikoloji alanındaki etkisine paralel olarak dinî gelişim alanında da benimsenen ve uygulanan bir temel oluşturmuştur. Dini gelişim alanındaki en önemli çalışmalar yirminci yüzyılın ikinci yarısında özellikle Ronald Goldman, David Elkind, James Fowler ve Fritz Oser tarafından yapılmıştır. Bu araştırmacılar çalışmalarını esas olarak Piagetçi bir çerçeveye dayalı olarak şekillendirmiştir. Bu araştırmalar içerisinde özellikle Elkind'in çalışmaları Piagetçi anlayışı hem yöntem hem de yaklaşım olarak en iyi yansıtan örnekleri içermektedir. Elkind çocukluktan gençliğe kadarki yaşam sürecindeki bireyin dini düşünce ve anlayışını şekillendiren unsurları detaylı olarak ele almıştır. Bu araştırmalarda en fazla üzerinde durduğu kavramların başında dua ve dini deneyimler gelmektedir.

Elkind çalışmalarında kullanmış olduğu yarı klinik yöntem ile Piagetçi çizgiye daha da yaklaşmıştır. Bu yöntemi farklı dini aidiyetlere sahip (Protestan, Katolik, Yahudi) bireylere uygulayarak aynı zamanda karşılaştırmalı bazı veriler elde etmiş olan Elkind, teolojik önyargılardan uzak bir araştırma anlayışı ortaya koymuştur. Bütün bu çalışmalarında Elkind, yaşa bağlı bazı benzerlikler bulmuş ve bunları belli dönemlere ayırmıştır. Her bir aşamanın bir arayışa denk geldiği dört dini gelişim

* Doktora öğrencisi, Milli Eğitim Bakanlığı, mhmtsu@gmail.com. Orcid: 0000-0001-9037-8901.

aşaması bulmuştur: korunma/himaye arayışı, temsil arayışı, ilişki arayışı ve anlam (idrak) arayışı. Elkind'in en önemli odak noktalarından biri de ergen dinî gelişim alanıdır. Ergenlik dönemi dinî gelişimini anlam arayışı ile ifade eden Elkind, insanların bütüncül anlam arayışına meydan okuyan durumlar söz konusu olduğunda ona yardım eden dinlerin, bu konuda insanlara bazı çözümler sunduğunu belirtmektedir. Dinî gelişim alanından bağımsız olarak ele aldığı ergen benmerkezciliği çalışmaları zamanla dinî gelişim konusunda da belli bir anlayışa doğru gelişim göstermiştir. O ergen gelişim çizgilerinin benzerlerini dinî gelişim alanına da uyarlamıştır.

Dini gelişim alanında önemli çalışmaları olan David Elkind, dini gelişimin özellikle ergenlik dönemini detaylı olarak ele almıştır. Ergenlik dönemi Piaget'nin soyut işlemler dönemine denk gelmektedir. Elkind'e göre soyut düşünme kapasitesinin gelişimiyle birlikte ergenlik dönemi dini gelişiminde ortaya çıkan en önemli ihtiyaç anlam arayışıdır. Ergenlik dönemi hayatın her alanında olduğu gibi din alanında da bir anlam arayışına işaret eder. Elkind'in çalışmalarında dini gelişim, kendine has karakterine rağmen gelişimin diğer alanlarıyla benzerlik arz etmektedir. Elkind'in, çeşitli deneysel çalışmalarla desteklenen araştırma anlayışı, ergenlik dönemi dini gelişimini doğru anlamak ve din eğitimi uygulamalarına ilham vermek açısından önemli veriler sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı Elkind'in dini gelişim alanına yaptığı katkıyı, birinci elden kaynaklardan yararlanarak ortaya koymaktır. Dini gelişim alanında yapılan diğer çalışmalara da kısaca değinilecektir. Çalışma literatür tarama yöntemiyle gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Dinî Gelişim, Ergenlik, Jean Piaget, David Elkind.

Summary:

Developmental studies have led to the study of education and psychology, especially since the second half of the last century. The basis of these studies is based on the assumption of the existence of certain, successive invariant stages at different periods of the individual's life cycle. Accordingly, each individual goes through these stages in the same order, although there are individual differences, these stages are structurally similar. In particular, Piaget's researches based on the semi-clinical method have significantly determined the framework of studies in this field. Although some of Piaget's assumptions are discussed today, the understanding that he brought remains important in this area.

In parallel with its influence in the field of education and psychology, developmental studies have established a basis that has also been adopted and applied in the field of religious development. The most important studies in the field of religious development were conducted in the second half of the twentieth century, in particular by Ronald Goldman, David Elkind, James Fowler and Fritz Oser. These researchers have shaped their work mainly based on a Piagetian framework. In these studies, especially Elkind's studies contain examples that best reflect the Piagetian understanding both as a method and as an approach. Elkind has discussed in detail the elements that shape the religious thought and understanding of the individual in the life process from childhood to youth. Prayer and religious experiences are the most important concepts he focuses on in these studies.

Elkind has come closer to the Piagetian line with the semi-clinical method he has used in his studies. By applying this method to individuals with different religious affiliations (Protestant, Catholic, Jewish), Elkind, who also obtained some comparative data, has revealed a research understanding that is far from theological biases. In all these studies, Elkind found some age-related similarities and divided them into certain periods. He found four stages of religious development in which each stage coincides with a quest: the search for protection/patronage, the search for representation, the search for relationships, and the search for meaning (understanding). One of the most important focuses of Elkind is the field of adolescent religious development. Expressing his adolescent religious development with the search for meaning, Elkind notes that the religions that help him when it comes to people who challenge people's search for holistic meaning offer people some solutions in this regard. His studies of adolescent egocentrism, which he considers regardless of the field of religious development, have also developed over time towards a certain understanding of religious development. He has also adapted similar lines of adolescent development to the field of religious development.

David Elkind, who has important works in the field of religious development, has discussed in detail the period of religious development, especially adolescence. The period of adolescence coincides with Piaget's period of abstract operations. According to Elkind, the most important need that arises

in the religious development of adolescence with the development of abstract thinking capacity is the search for meaning. Adolescence refers to the search for meaning in the field of religion, as well as in all areas of life. Despite its unique character, religious development in Elkind's work bears similarities with other areas of development. Elkind's research understanding, supported by various experimental studies, provides important data in terms of correctly understanding the religious development of adolescence and inspiring religious education practices. The purpose of this study is to reveal Elkind's contribution to the field of religious development by using first-hand sources. Other studies in the field of religious development will also be briefly discussed. The study was carried out using the literature review method.

Keywords: Religious Education, Religious Development, Adolescence, Jean Piaget, David Elkind.

1. GİRİŞ

Jean Piaget'nin (1896-1980) eğitim psikolojisinde ortaya koymuş olduğu yaklaşım yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim alanında benimsenen ve giderek yaygınlaşan bir teori olmuştur. Piaget yaşa dayalı biyolojik gelişim ile birlikte bireyde meydana gelen bilişsel değişimleri mercek altına almış, her döneme ait karakteristik özellikleri aşamalı olarak ifade etmiştir. Piaget'nin birbirini takip eden, niteliksel olarak karakteristik bazı ortak özelliklere sahip aşama teorisinin son zamanlarda bazı yönlerden eleştirilmiş olması, eğitim araştırmalarındaki önemini azaltmamıştır. Gelişimsel yaklaşım giderek artan sayıdaki araştırmalarda, dini gelişimde de benimsenen ve uygulanan bir çerçeve oluşturmuştur.¹ Bu araştırmalar, dini kavramlar, dini ve manevi gelişim, dini yargı, dini topluluklar ve ibadetler gibi olguların anlaşılmasında gelişim psikolojisinin verilerini göz önünde bulundurmanın önemini vurgulamaktadır.

Dokuzuncu sınıftaki öğrencilerin on ikinci sınıf öğrencilerine kıyasla dini düşüncelerindeki farklılar ya da dokuzuncu sınıftaki bir öğrencinin üç yıl sonra dini düşüncelerindeki yenilikler, dini bağlılıkları statik olarak değil, gelişim açısından incelemeyi gerekli kılar. Bu gereksinim bireyin dini düşünce ve davranışlarını gelişimsel açıdan değerlendirmeyi beraberinde getirmiştir. Piaget gelişim psikolojisinin şekillenmesinde ortaya koymuş olduğu aşamaya dayalı gelişim teorisiyle önemli bir etkide bulunmuştur. Bu etki zamanla dini gelişim alanındaki çalışmaların şekillenmesine ilham vermiş ve çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Piaget'nin bilişsel gelişim teorisi, ergenlerin dini ve manevi gelişiminin çok boyutlu doğasını anlamak için önemli bir bakış açısı sağlar. Bilişsel gelişim teorisi,

¹ Harms, Ernest. The Development of Religious Experience in Children, *American Journal of Sociology*, Vol. 50, No. 2, (1944), pp. 1-12; Long, Diane. vd. The Child's Conception of Prayer, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 6, No. 1, (1967), pp. 101-109; Goldman, Ronald. *Religious thinking from childhood to adolescence*, New York: The Seabury Press, 1964; Fowler, James W. Stages in Faith Consciousness. *New Directions For Child Development*, 52, (Summer), (1991), 27-45.

ergenlik döneminde dini ve manevi gelişimin çok yönlü doğasını ve işlevini incelemek amacıyla konuya geniş bir perspektifle yaklaşmaktadır. Bu yaklaşım örneğin insan inancının gelişim seyrini dini düşünceyi ve dini yargıyı anlamak için kullanmıştır. Dini gelişim, bireyin bir dinin inançlarına, doktrinlerine, uygulamalarına ve ritüellerine katılım kapasitesindeki değişimi ifade eder.² Bilişsel dini gelişim kuramlarında ortak olan şey, gelişim sürecinin, insanların kendilerini nihai Varlık ile ilişkilendirme biçimlerinde niteliksel olarak belirli, değişmez, aşamalara dayalı bir farklılaşmanın vurgulanmasıdır.³ Bilişsel gelişimci yaklaşım, dini bilise uygulanan çeşitli gelişim ilkelerini öne sürmektedir: belirli bir yaş aralığıyla sınırlandırılan niteliksel olarak farklı düşünme aşamaları, somut düşünceden soyut düşünceye doğru ilerleme ve olgunlaşmamış düşünceden olgun, soyut ve rasyonel düşünceye doğru yönelim.⁴

Ergenlik uzun zamandır dindarlık ve maneviyat için kritik bir gelişim aşaması olarak kabul edilmesine rağmen, bununla ilgili deneysel araştırmalar ancak son zamanlarda artmıştır.⁵ Ergenler arasında din ve maneviyatın rolü, literatürde geniş çapta araştırılmamış olsa da mevcut kanıtlar, dinin ergenlerin yaşamlarında ve onların gelişiminde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Markstrom⁶ ergenlerin din ve maneviyat konularına ilgi duymaya hazır olduklarını gösteren çeşitli gelişimsel özellikleri olduğunu belirtmektedir. İlk olarak, soyut işlemler döneminin başlamasıyla birlikte, ergenlerin soyut kavramları değerlendirme yeteneğinde belirgin bir gelişim görülür. Böylece dine dair çocuklukta edinilen somut izlenimlerin ötesine geçerek varoluşsal ve aşkın evrende gömülü meseleler ve kavramlar üzerinde derinleşebilirler. Ergenler varoluşla ilgili olarak birçok soruyla karşı karşıyadır. Örneğin; Ben kimim? Hayattaki amacım nedir? Allah var mıdır? Bu tür sorular, ergenlerin kendileri ve çevrelerindeki dünya

² King, Pamela. E. vd. Developmental Perspectives on Adolescent Religious and Spiritual Development, *Adolescent Research Review*, 6: (2021, 253–264), 253

³ Şahin, Ahmet. Exploring the religious life-world and attitude toward Islam among British Muslim adolescents, In *Religion, Education and Adolescence*, University of Wales Press Cardiff, (2005), 168

⁴ King, Pamela. E. - Boyatzis, Chris. J. *Religious and Spiritual Development*, In *Handbook of Child Psychology and Developmental Science*, (2015), 993

⁵ Streib, Hainz. Off-road religion? A narrative approach to fundamentalist and occult orientations of adolescents, *Journal of Adolescence*, 22, (1999), 255-267; Mckinney, Jeremiah P., Mckinney, Kate G. Prayer in the lives of late adolescents, *Journal of Adolescence*, 22, (1999), 279-290; Elkind David - Elkind, Sally. Varieties of Religious Experience in Young Adolescents, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 2, No. 1, (1962), pp. 102-112

⁶ Markstrom, Carol. A. Religious involvement and adolescent psychosocial development, *Journal of Adolescence*, Volume 22, Issue 2, (April 1999, Pages 205-221), 205

hakkında daha derin anlamlar oluşturmaları için katalizör görevi görür. Dini bakışın ergenlerin hayatındaki diğer bir önemli tarafı, dini ve manevi alanların araştırılmasının ergenliğin kimlik oluşum sürecinde anlamlı bir yere sahip olmasıdır. Gerçekten de normal kimlik gelişim sürecinde olduğu gibi din hakkındaki kararlar da oldukça kişiye özeldir. Ergenlikte dini düşüncenin öneminin üçüncü nedeni, benlik saygısıyla ilgilidir. Özellikle, ergenlerin kendi değerleri hakkındaki yargıları, onların yüce bir Varlık'la olan bağlarına ilişkin algılarıyla ilgili olabilir.

Geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren, çocukluktan yetişkinliğe dini gelişimin hemen her aşaması araştırma konusu edilmiştir. Ülkemizde bu çalışmaların sayısı oldukça sınırlı olmakla birlikte bu konuda artan bir ilgi vardır. Ergenlik dönemi dini gelişime ilişkin çalışmalar ise nispeten daha azdır. Elkind'in ergen dini gelişimi ile ilgili çalışmaları ise detaylı araştırılmamıştır. Bu çalışma Elkind'in bu konudaki bakış açısını ortaya koyarak, diğer çalışmalara da atıfta bulunarak bu alandaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

2. BİLİŞSEL GELİŞİM TEORİSİNİN ERGENLİK DÖNEMİ DİNİ GELİŞİM ÇALIŞMALARINA ETKİSİ

Piaget'in yaklaşık 11-15 yaşlarında ortaya çıkan soyut işlemler aşaması, aynı zamanda ergenlik döneminin de başladığı döneme denk gelmektedir. Bu aşamada bireyler, somut deneyimler hakkında akıl yürütmenin ötesine geçer ve daha soyut, hayali ve mantıksal şekilde düşünürler.⁷ Bu gelişim özellikleri bilhassa soyut bir karakter arz eden dini düşünce ve kavramların anlaşılmasında kritik bir öneme sahiptir. Diğer taraftan birey üzerinde aile etkisinin azalmasıyla birlikte artan akran etkisinin bir sonucu olarak, dini düşünce ve ritüellere katılımı azaltabilecek madde bağımlılığı, cinsel konular, suça karışma gibi olumsuz davranışlar da görülebilir. Bütün bu sebeplerden ötürü ergenlik artık dini gelişim için çok önemli bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bireylerin ergenlik döneminde yaşadıkları deneyimlerin dini bir kimlik oluşturmak ve bu kimliği yaşam boyunca sürdürmek için önemli olduğu düşünülmektedir.⁸

⁷ Santrock, John.W. *Educational Psychology*, Fifth edition, (McGraw-Hill Education, New York, 2011), 46

⁸ Desmond, S Scott vd. Religious Development: How (And Why) Does Religiosity Change From Adolescence to Young Adulthood?, *Sociological Perspectives*, Vol. 53, No. 2, (2010, pp. 247-270), 247

Dini ve manevi gelişimi, gelişimin diğer yönlerinden ayıran şey, doğüstü, kutsal veya gerçekliğin diğer biçimlerine olan inancın bireyin bilişi üzerindeki muhtemel rolüdür.⁹ Piaget'nin kendisi, bilişsel düşüncenin gelişimindeki aşamaları dini düşünceyle ilişkilendirmek için bazı girişimlerde bulunmuştur.¹⁰ Ancak çocuklarda ahlak gelişimiyle ilgi müstakil bir çalışması olmakla birlikte dini gelişime ilişkin dolaylı değerlendirmelerde bulunmuş, esasen dini gelişim onun çalışmalarının odağında yer almamıştır.¹¹ Dini gelişim alanındaki çalışmalar özellikle onun teorisinin eğitimde giderek yaygınlık kazanmasına paralel olarak ortaya çıkmıştır. Bu alandaki ilk çalışmalar genellikle çocukların ve ergenlerin Tanrı ve dua kavramlarıyla ilgilidir.

Kimlik gelişimi ile dindarlık arasındaki olumlu ilişki Erikson tarafından da belirtilmiştir. Ergenlik dönemi kimlik gelişiminin en hızlı geliştiği dönemdir. Erikson dini, ergenlerin kendilerini keşfetme arayışlarında belirgin bir kimlik alanı olarak tanımlamıştır. Erikson, bebeklik döneminde güven ve umudun birleşiminden meydana gelen gelişimin, ergenlikte bağlılık, yetişkinlikte ise inanç için yapı taşları olarak hizmet ettiğini belirtir. Din, bu süreci kolaylaştıran bir yapı olarak görülmektedir. Diğer düşünce yapıları da benzer amaçlara hizmet etse de dinin bağlılığı ve inancın ortaya çıkmasını kolaylaştıran en eski ve en kalıcı yapı olduğu ileri sürülmektedir. Bağlanma, kısmen, ergenlik dönemindeki inancın bir ifadesi olarak kabul edilir. Kimlik krizinin başarılı bir şekilde çözülmesiyle benlikte bağlanma duyguları yükselişe geçer.¹²

Dini gelişim alanındaki ilk araştırmalardan biri Ernest Harms tarafından yapılmıştır. Harms¹³ araştırmasında, her bireyin üç dini gelişim aşamasından geçtiğini belirtir: Peri masalı aşaması, gerçekçi aşama ve bireyci aşama. Bireyci aşamada ergenler, iç dünyalarında tamamen yalnız olduklarını hissederler. Bu dönemde ergenlerin, anne-babalarının bağlı oldukları dine ilgi duymadıkları gibi herhangi bir dini inanca da bağlı değildirlere. Ayrıca bu aşamada ergenler, sevap, günah, ölüm, inanç, erdem gibi dini ve ahlaki kavramlar hakkında

⁹ King, Pamela. E. vd. Developmental Perspectives on Adolescent Religious and Spiritual Development, *Adolescent Research Review*, 6: (2021, 253–264), 254

¹⁰ Loewenthal, Kate Miram. *The Psychology of Religion: A Short Introduction*, Oneworld Publications, Oxford, (England, 2008), 65

¹¹ Oruç, Cemil. *Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramının Erken Çocukluk Din Eğitimi Yansımaları: Ronald Goldman'ın Bulguları Çerçevesinde Din Eğitiminin İmkânı*, Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Kongresi, Bildiri Kitabı, (İstanbul, 2016), 374

¹² Markstrom, Religious involvement and adolescent psychosocial development, 207

¹³ Harms, The Development of Religious Experience in Children, 2

bağımsız fikirlere sahiptirler. Harms'ın en önemli bulgularından biri dini gelişimin, gelişimin diğer alanlarına kıyasla daha yavaş bir tempoya sahip olmasıdır¹⁴ Goldman, Harms'ın bu düşüncesine katılmakla birlikte dini düşüncenin niteliksel olarak gelişimin diğer alanlarından farklı olmadığını belirtir. Goldman'ın İngiltere'de yapılan bir çalışmadan elde ettiği bulgular iki kitapta ve Piaget teorisine uygun birkaç makalede sunulmuştur. Goldman, dini düşüncenin mod ve yöntem bakımından dini olmayan düşünceden farklı olmadığını savunur. Buna göre dini gelişim dini olmayan gelişim ile aynı aşamaları izler. Goldman'a göre ortalama olarak on üç yaş, çoğu çocuk için din hakkında yetişkin düşüncesine yaklaştığını gösteren belirleyici yaş gibi görünmektedir. Goldman, on üç yaş civarında, diğer okul derslerinde olduğu gibi, çocukların önermelerin, fikirlerin, ilişkilerin daha soyut terimlerle düşünölebileceğine dair bazı bulgulara rastlandığını, bu durumun dini düşüncede bir değişikliğe işaret ettiğini ve çocukların din dilini kesinlikle daha iyi kavradığını belirtir.¹⁵

Fowler'ın yaklaşımı bu alandaki en kapsamlı çalışmalardan biridir. İnanç gelişim teorisini görüşme yöntemiyle şekillendiren Fowler, ilk ergenlik yıllarını bireyin hayat deneyimlerinin ailenin ötesine geçmeye başladığı Yapay Geleneksel İnanç aşaması olarak ifade eder. Bu aşamada birey Tanrı ile derin, sevgiye dayalı kişisel bir ilişki kurar.¹⁶ Fowler'ın dördüncü dini gelişim aşaması (Bireysel Yansıtıcı İnanç) ergenliğin son dönemlerine denk gelir ve bu dönemde gencin kimliğini açıkça tanıması ve kendi dünya görüşünü diğerlerinininkinden ayırması gerekir. Bu aşama sembollerin, ritüellerin, mitlerin ve inançların eleştirel olarak değerlendirildiği "mitolojiden arındırma" aşamasıdır. Dini düşüncüyü meydana getiren bu yapılar sorgulanır ve yeniden oluşturulur.¹⁷ Fowler ile hemen hemen aynı dönemde, yapı ve yöntem olarak benzer bir yaklaşımı ortaya koyan bir diğer araştırma Fritz Oser'a aittir. Oser Piaget ile Kohlberg'in çalışmalarının bir

¹⁴ Hoge Dean R. - Petrillo, G. H. Development of Religious Thinking in Adolescence: A Test of Goldman's Theories, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 17, No. 2, (1978, pp. 139-154), 145

¹⁵ Korniejczuk, Victor A. Psychological theories of religious development: a seventh-day adventist perspective, , *Prepared for the International Faith and Learning Seminar Held at Union College, Lincoln, Nebraska, U.S.A.*, (1993, pp. 257-276), 261

¹⁶ Fowler, James. W. İman Bilincinin Evreleri, Çeviri: Mehmedoğlu, A. U., M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 19, (2000, 85-104), 97

¹⁷ Fowler, James W. Dell, Mary L. *Stages Of Faith From Infancy Through Adolescence Reflections On Three Decades Of Faith Development Theory*, The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence, Ed.: Eugene C. Roehlkepartain, Pamela E. King, Linda Wagener, Peter L. Benson, Sage Publications, California, s. 34-45, 2006), 550; Korniejczuk, Victor A. Psychological theories of religious development: a seventh-day adventist perspective, 266

sentezini yaparak özellikle dini yargı üzerinde durmuştur. Oser'in yaklaşımında ilk ergenlik yıllarına denk gelen üçüncü aşamada çocuklar Tanrı'yı insan dünyasının dışında bir varlık olarak mutlaklaştırırlar. Bu anlayış erken ergenlik döneminde gözlenmeye başlasa da ileri yaşlarda da görülmektedir. Geç ergenlik yıllarına denk gelen dördüncü aşamada, bireyler Mutlak Varlık ile aracı bir ilişkiye girebilecekleri özerk bir benliğe sahip olurlar. Bu aşamadaki bireyler kendilerini özgür ve sorumlu olarak görürler, ancak özgürlük artık Mutlak olana bağlıdır.¹⁸

Çocuklarda ve ergenlerde dini gelişimi etkileyen birçok faktörden bahsedilebilir. Dini gelişim araştırmalarında giderek artan sayıda sosyo-ekolojik yaklaşımlara rastlanmaktadır.¹⁹ Bu tür çalışmalar gelişimi tek boyutlu olarak değil de çeşitli etmenlere bağlı olarak ele almaktadır (ebeveyn dindarlığı, ırk, bağlı olunan din, mezhep, cemaat, akran etkileri, çevre, devam edilen okul türü vb.). Bu araştırmalarda örneğin genel olarak ebeveyn dindarlığı ile ergenlerin dindarlığı arasında paralellik olduğu görülmüştür. Ancak tek başına anne babaların dindar olması çocuklarının da dindar olması için yeterli olmayabilir. Ergen dindarlığı üzerinde ebeveyn dindarlığı ile birlikte çeşitli etkenler vardır. Özellikle ergenler üzerinde akran etkisinin çok önemli olduğu çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur. Dolayısıyla ergenlerdeki dindarlık düzeyi ebeveyn dindarlığına ve akran çevresinin dindarlık düzeyine çokça bağlıdır. Ergen dindarlığının belirleyicilerinden birisi de ergenlerin akranlarıyla dini ritüellere katılım sıklığıdır. Yaşlarına bağlı olan ergenlerin dini ibadet ve ritüellere katılım düzeyleri daha yüksektir. Bütün bu etkilere rağmen ergen dindarlığını tek bir faktörle açıklamak zordur. Anne baba dindarlığı, akran dindarlığı, çevre, ibadet mekânlarına devam, devam edilen okul türü vb. unsurların toplamı ergen dindarlığının biçimini ve yönelimini belirler.²⁰ King ve Boyatzis²¹ ergen dindarlığının ırka ve etnik kimliğe dayalı olarak da farklılık arz ettiğini belirtirler. Amerika da yapılan birtakım

¹⁸ Korniejczuk, Psychological theories of religious development: a seventh-day adventist perspective, 267-268

¹⁹ Bronfenbrenner, Urie. *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1979; Boyatzis, Chris J. Spiritual Development During Childhood and Adolescence, In L. J. Miller (Ed.), *The Oxford Handbook of Psychology and Spirituality*. (2012); Desmond, S Scott vd. Religious Development: How (And Why) Does Religiosity Change From Adolescence to Young Adulthood?, *Sociological Perspectives*, Vol. 53, No. 2, (2010), pp. 247-270

²⁰ Boyatzis, *Spiritual Development During Childhood and Adolescence*, 156-157; Desmond, Religious Development: How (And Why) Does Religiosity Change From Adolescence to Young Adulthood?, 266.

²¹ King, Pamela. E. - Boyatzis, Chris. J. *Religious and Spiritual Development*, In *Handbook of Child Psychology and Developmental Science*, 2015, 1001-1002.

araştırmalardan örnekler veren Boyatzis, örneğin Afrika kökenli Amerikalıların diğer etnik gruplara göre daha dindar olduğunu, Asyalı gençlerin ise dini bağlılıkları en az olan grup olduğunu belirtir. Ayrıca, ergenlerin yaşamlarında sosyal medya ve teknolojinin artan öneminin gençlik maneviyatı üzerindeki etkisi hakkında mevcut araştırmaların eksik olduğu göz önüne alınırsa, bu ortamların dini ve manevi gelişim üzerindeki etkisini ortaya koyan araştırmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Ergenlerin sosyal medyaya ve teknolojiye fazlaca bağımlı olmasının dini deneyimlerini nasıl etkileyebileceği bilinmemektedir.

Streib²² Almanya'da ergenler üzerinde yapılan iki araştırmadan elde edilen sonuçları değerlendirdiği çalışmasında, dini manzarada önemli bir değişiklik yaşandığını belirtir. Bu araştırmalarda geleneksel dini inancın yönlendirdiği dindarlığın yanı sıra yeni dini yönelim türleriyle de karşılaşmıştır. Buna göre belli bir dini geleneğe olan bağlılık artık dini sosyalleşmenin tek modeli gibi görünmemektedir. Bu yeni yönelişlerin, kalıcı yaşam sorunlarıyla başa çıkmaya, hatta anlam arayışı gibi hedeflere hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Streib bu durumu off-road (yoldan çıkma) metaforuyla kavramlaştırır ve bireysel düşüncedeki aşırılık ve anlam arayışının yoldan çıkmaya neden olduğunu belirtir. "Off-Road" metaforu birkaç şeyi gösterebilir: 1. Ana akım düşünceden ayrışma ve bunun verdiği özgürlük; 2. Bu tür arayışlar bazen zor, riskli ve yorucu şartlarına rağmen bireyin kendi anlam arayışını bulmasına olanak verdiği için eğlencelidir. Ama aynı zamanda bu tür anlatılar bizim gelişimsel beklentilerimizin aksine bir durum oluşturmaktadır.

3. ELKİND'İN ÇALIŞMALARINDA ERGENLİK DÖNEMİ DİNİ GELİŞİM

David Elkind (1931-), dini düşüncedeki değişimin zihinsel gelişimin doğal bir sonucu olduğunu, bilişsel gelişimin biyolojik köklerinin bireylerin deneyimleriyle etkileşime girmesiyle dini gelişimin şekillendiğini belirtir. Elkind, dini gelişimin diğer alanlarıyla benzerlik arz etmesine rağmen dini alanın kendine özgü bir yapısı olduğunu vurgular. Buna göre dini kavramlar, tek başına ne doğuştan ne de sonradan edinilmiş değildir, birey veya toplum etkileşiminin ürünleridir. Bu nedenle, her kavramsal uyarılma hem insanın doğasını hem de gelişimin damgasını taşıyan, ancak hiçbirine indirgenemeyen bir özelliktedir. Örneğin

²² Streib, Hainz. Off-road religion? A narrative approach to fundamentalist and occult orientations of adolescents, 265

ölüm olgusu kendi başına dini değildir, ancak dini düşüncenin çeşitli unsurlarının üretiminde yer alabilir. Elkind Aşkın olanın, parçalarının toplamından veya meydana getirdiği üründen daha büyük olduğunu belirtir.²³ Bu nedenle örneğin Tanrı ve dua gibi dini kavramlara karşılık gelen düşüncenin, kısmen insanın bilişsel ihtiyaçlarının kısmen de insan çevre etkileşiminin bir sonucu olduğu söylenebilse de bunlardan hiçbirine indirgenemeyen kendine has özellikleri vardır. Dolayısıyla dini düşünceyi meydana getiren unsurlar da kendi içinde dinidir.

Tıpkı Piaget gibi Elkind de araştırmalarında yarı klinik yöntemi kullanmıştır. Elkind²⁴ bu yöntemi dini gelişim alanına ilk uygulayan kişinin kendisi olduğunu belirtir. Elkind, Piaget'in yönteminin çocuğun dini düşüncesini spontane olarak tespit etmede oldukça etkili olduğu bilinmesine rağmen, araştırmacıların ihtiyaç duyduğu zaman ve beceri miktarı ve verilerin yorumlanmasındaki zorluklardan dolayı ihmal edildiğini ileri sürer. Üç ayrı çalışmasında (1961, 1962, 1963), Yahudi, Katolik ve Protestan çocuklara dini kimliklerini ve düşüncelerini nasıl anlamlandırdıklarına ilişkin bazı sorular yönelten Elkind, bu üç farklı dini grupla yaptığı çalışmalarda çocukların bu tür sorulara verdikleri yanıtlarda yaşa bağlı bilişsel benzerlikler bulmuştur. Elkind bu araştırmalarda dini düşüncenin gelişiminin, tamamen olmasa da Piaget'in bilişsel aşamalarıyla paralellik gösterdiğini ortaya koymuştur.²⁵ Elkind özellikle zihnin dört temel bilişsel ihtiyaçna karşılık gelen dört aşamanın dini gelişimde kritik öneme sahip olduğunu belirtmiştir. Bu dört dini gelişim aşaması şunlardır: Korunma/himaye arayışı, temsil arayışı, ilişki arayışı ve anlam (idrak) arayışı. Elkind bunların Piaget tarafından ortaya konan bilişsel aşamalarla paralellik gösterdiğini öne sürmüştür.²⁶

Elkind'e göre ergenlikte oldukça belirgin olan fiziksel ve fizyolojik dönüşümler, aynı dönemde insan zihninin geçirdiği eşit derecede önemli değişiklikleri sıklıkla gizlemektedir. Ergenlik döneminde hem olgunlaşmanın hem de deneyimin bir sonucu olarak, çocuklarda var olan temel nedenselliği aşan düşünce özelliklerini gerçekleştirmesini sağlayan yeni bir zihinsel yetenek ortaya çıkar. Bu yeteneğin temelinde yer alan şey iç gözlem yapabilme, kişinin kendi duygu

²³ Elkind, David. The Origins of Religion in the Child, *Review of Religious Research*, Vol. 12, No. 1, (1970, pp. 35-42), 41

²⁴ Elkind, David. Piaget's Semi-Clinical Interview and the Study of Spontaneous Religion, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 4, No. 1, (1964a, pp. 40-47), 41

²⁵ Hood, Ralph W. vd. *The Psychology of Religion An Empirical Approach*, The Guilford Press, New York, 2009, 79

²⁶ Elkind, David. The Origins of Religion in the Child, *Review of Religious Research*, Vol. 12, No. 1, (1970, pp. 35-42), 37-40.

ve düşüncelerini dışsallaştırması ve onlar hakkında inceleme ve akıl yürütme kapasitesidir. Ergen, çocukların aksine, problem durumlarında, tüm olası faktörleri dikkate alabilir ve olasılıkları sistematik bir şekilde test edebilir. Tüm bu yeni zihinsel başarılarda örtük olan şey, gencin yalnızca ilişkileri kavramasını değil, aynı zamanda onların altında yatan nedenleri kavramasını sağlayan varsayımları yeniden inşa etme kapasitesidir. Elkind, ergenlik döneminde ortaya çıkan zihinsel yetenekler ve varsayım oluşturma kapasitesine karşılık gelen bilişsel ihtiyacı **anlam arayışı** (search for comprehension) olarak nitelendirir.²⁷ Anlam arayışı yaşam döngüsünün farklı aşamalarında farklı biçimler almasına rağmen, yaşam boyu devam eder. Bu arayış, asla tam olarak bir sonuca ulaşmaz. Bilim, sanat, tarih veya siyaset alanında olsun, anlam arayışındaki her yeni çaba, yeni gizemler ortaya çıkarır. Pek çok genç, kendi başlarına yapmış oldukları anlam arayışı çabalarının getirmiş olduğu başarısızlığın bir sonucu olarak dinin vermiş olduğu çözüme yönelir. Elkind'e göre, insanların tam anlam arayışına meydan okuyan şeylerle ilgili açıklamalar yapan dinler, bu konuda insanlara bazı çözümler sunmaktadır. Modern dinlerde, anlama arayışına çözüm teoloji tarafından sağlanmaktadır. Bununla birlikte, günümüzdeki teolojik yaklaşımların gencin anlam arayışını kolaylaştırması kadar öngörülmesi zor hale sokması da ihtimal dâhilindedir. Yine de Tanrı'yı, onun temsilini ve ona ibadet etmeyi kabul eden bireyin, nasıl çözülebileceğine bakılmaksızın anlam arayışıyla ilgilenilmelidir.²⁸

Long, Elkind ve Spilka²⁹ çocukların dua kavramlarını bireysel görüşme yöntemiyle araştırdıkları çalışmada küçük yaşlardaki çocukların (5-7) ezberlenen dua formlarına dayanarak sorulara cevap verdiklerini, 7-9 yaş arası çocukların ise duayı, zamanı ve yeri belli olan somut bir etkinlik olarak tanımladıklarını tespit etmişlerdir. Bu arada duanın yöneldiği amacın da somut olduğu ve tipik olarak kişisel taleplere odaklandığı görülmektedir. Ergenlik dönemine yaklaştıkça dua, özel isteklerden ziyade dünya barışı gibi evrensel olgulara yönelmiştir; dua aynı zamanda somut taleplerden ziyade soyut hedeflere odaklanmıştır. Böylece, dua alışkanlıklardan ve ezberlenmiş pasajlardan, somut kişisel taleplere, sonra da insani ve empatik duygularla daha soyut isteklere yönelmiştir. Ayrıca duygusal bir değişim de fark edilmektedir: Dua etmek küçük çocuklar için duygusal yönü olmayan bir etkinliktir, ancak yaş ilerledikçe duanın Tanrı ile Ben-Sen ilişkisine dayalı önemli duygusal etkileri görülmüştür. Böylece dua giderek Tanrı

²⁷ Elkind, *The Origins of Religion in the Child*, 40

²⁸ Elkind, *The Origins of Religion in the Child*, 41

²⁹ Long, *The Child's Conception of Prayer*, 101

ile doğrudan bir iletişim şekline dönüşmüştür. Araştırmadan elde edilen bulgulara, dua ve buna bağlı zihinsel faaliyetlerin artan yaşla birlikte paradoksal olarak hem daha nesnel hem de daha öznel hale geldiği görülmüştür. Bir yandan, dua kavramının biçimi ile ilgili olarak, çocuğun anlayışı giderek farklılaşmakta ve soyutlaşmakta ve kişisel unsurlardan giderek arınmaktadır. Bununla birlikte, aynı zamanda, duanın içeriği giderek daha kişisel hale gelir ve erken çocukluk döneminde sahip olduğu kalıplaşmış ve ezberci özelliğini kaybeder.³⁰ Bütün bunlar Piaget'in bilişsel gelişim kuramıyla oldukça benzerdir. Dua gelişiminin ilk iki aşaması, işlem öncesi ve somut işlemler, üçüncü aşama ise soyut işlemler aşamasına paraleldir.³¹ Elkind'in ergenlik dönemi dini gelişimini ifade eden anlam arayışı kavramı bireyin dua eylemi çerçevesinde Tanrı ile samimi, içten ve kişisel bir ilişki kurmaya tekabül eder. Dua bireyin başkaları tarafından anlaşılmadığını düşündüğü düşüncelerini Tanrıya açtığı, mahremini paylaştığı özel bir ilişki şeklidir. Mckinney ve Mckinney,³² geç ergenlik dönemi bireyleri üzerinde yaptığı araştırmada, Elkind'in bulgularına paralel bir şekilde yaşa bağlı olarak duanın içeriğinin benmerkezci bir anlayıştan daha özgeci bir yaklaşıma doğru evrildiğini tespit etmiştir.

Elkind dokuzuncu sınıf öğrencileri üzerinde yapmış olduğu bir araştırmada öğrencilere "Tanrı'ya ne zaman en yakın hissediyorsunuz?" sorusunu yöneltmiş, verilen cevaplarda sıkça tekrarlanan altı tür dini deneyim ortaya koymuştur. Öğrenciler kendilerini en çok dini mekânlarda (kilise, sinagog) Tanrı'ya en yakın hissettiklerini belirtmiştir. Bir sonraki en sık tekrarlanan dini deneyim ergenlerin yalnızken yaşadıkları deneyimlerdir. Ergenler kendi başlarına kaldıklarında huzurlu hissettiklerini, Tanrı'ya verdikleri nimetleri hatırlayarak şükrettiklerini aktarmışlardır. Ergenlerin bir kısmı, aileleri ya da kendileri için gerçek ya da hayali bir tehdit olduğunda Tanrı'ya en yakın hissettiklerini, diğer bir kısmı ise başları belaya girdiğinde yaşadıkları kaygı durumlarında Tanrı'ya kendilerini daha yakın hissettiğini ifade etmiştir. Bazı ergenler için Tanrıya en yakın hissettikleri zaman dua anlarıdır. Çok olmasa da bazı ergenler başka biri için bir şey yaptığında kendilerini Tanrı'ya daha çok yakın hissettiklerini belirtmiştir.³³ Elkind bu araştırmada dini deneyimlerin örneğin toplumun kız erkek cinsiyet rollerine ilişkin değer yargılarına yönelik bulgulara sahip olduğunu (kızların

³⁰ Long, *The Child's Conception of Prayer*, 109

³¹ Hood, Ralph W. vd. *The Psychology of Religion An Empirical Approach*, 99

³² Mckinney ve Mckinney, *Prayer in the lives of late adolescents*, 285

³³ Elkind David - Elkind, Sally. *Varieties of Religious Experience in Young Adolescents*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 2, No. 1, (1962, pp. 102-112), 105-106.

yalnızlık deneyimleri erkeklere göre daha fazladır), dolayısıyla dindarlık bir kişilik özelliği olarak görülecekse, bunun kısmen kültürel olarak belirlenmiş bir özellik olduğunu ileri sürer. Ayrıca mezhep ve dinlerin karakteristik özelliklerinin dini deneyimlere yansıdığını (Katoliklerde kilisenin önemi Katolik öğrencilerin dini deneyimlerine daha fazla yansımıştır) belirtmiştir.³⁴ Markstrom,³⁵ 11. Sınıf öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmada, Elkind'in bulgularıyla hemen hemen aynı doğrultuda dini ayinlere katılım sıklığı ve İncil okumalarının ergenlerin psikososyal gelişimine ve dini bağlılıklarına olumlu katkı sağladığını ortaya koymuştur.

Elkind'in üzerinde en fazla çalıştığı konulardan biri mezhepsel bir dini kimlik anlayışının, yani çocuğun dini aidiyet fikrinin nasıl oluştuğu meselesidir. Elkind'in bu konudaki araştırmaları Piaget'nin çocukların bilimsel kavramları ve yasaları yeniden yapılandırmasıyla ilgili çalışmalarına benzemekle birlikte onlardan daha nesnelir.³⁶ Elkind'e göre,³⁷ yaklaşık beş ya da altı yaşından itibaren veya çoğu zaman daha erken yaşlarda, çoğu çocuk dini kimliklerinin farkındadır. 5-7 yıllık yaş aralığında, çocuklar mezhepsel bağlılıklarının mutlak olduğunu, bunun Tanrı tarafından emredildiğini ve bu nedenle değiştirilemeyeceğini düşünmektedirler. Küçük çocuk için dini kimlik, çocuğun ırk ve milliyet isimleriyle karıştırdığı bir isimden başka bir şey değildir. Birkaç yıl sonra (7-9) dini fikirler daha somut olarak algılanmaya başlanır. Orta çocukluk döneminde dini kimlik, belirli dini sembollerin takılması veya giyilmesi de dâhil olmak üzere bir biçim, davranış veya karakteristik bir hareket tarzı anlamına gelir.³⁸ Dini gelişimin bir sonraki aşamasında (10-14), çocuklar dini uygulamaların ve ritüellerin bazı karmaşıklıklarını anlamaya başlar ve kişinin dinini değiştirebileceğini anlayabilirler. Çünkü dinin dışarıdan birileri tarafından değil kişinin içinden gelen bir bağlılık olduğunu kavrarlar. Böylece soyut ve farklılaşmış dini düşünce ortaya çıkmaya başlar. Elkind, dini kimliğe dair anlayışın yaşla birlikte düzenli olarak değiştiğini ve ergenlik öncesi döneme kadar çocuğun anlayışının yetişkinlerinkine tekabül

³⁴ Elkind - Elkind, *Varieties of Religious Experience in Young Adolescents*, 108-109

³⁵ Markstrom, *Religious involvement and adolescent psychosocial development*, 218

³⁶ Korniejczuk, *Psychological theories of religious development: a seventh-day adventist perspective*, 265

³⁷ Elkind, David. *Age Changes in the Meaning of Religious Identity*, *Review of Religious Research*, Autumn, Vol. 6, No. 1, (1964b, pp. 36-40), 36

³⁸ Elkind, *Age Changes in the Meaning of Religious Identity*, 39

etmediğini ortaya koymuştur.³⁹ Bu nedenle çocuğun bazı dini davranışları yapıp bunu sözlü olarak ifade edebildiği görülse de, bu durum çocuk ergenliğe ulaşana kadar farkındalık anlamında inançla ilişkilendirilemez. Elkind din değiştirmenin en sık ergenlik döneminde meydana gelmesini bu duruma bağlamaktadır.⁴⁰ Ancak bu dönemde ergenlerin mezheplerinin soyut, ayırt edici bir tanımını ortaya koydukları görülür. Artık mezheplerinin isimlerini veya görünür faaliyetlerini söylemek yerine, inanç ve anlayış gibi doğrudan gözlemlenemeyen zihinsel niteliklerden bahsederek tanımlamaları anlamında soyut bir dini kimlik anlayışı oluşturulur.⁴¹ Örneğin bu araştırmalarda Katolik gençlerin dinlerini, kendi inançları üzerinden, diğer dini inançlara atıfta bulunmadan tanımladıkları tespit edilmiştir. Protestan ve Yahudi çocukların ise kendi dinlerini tanımlarken, diğer inançlardan farklılıkları üzerinden onlara atıfta bulunarak tanımlama eğiliminde oldukları görülmüştür. Protestan çocuklar, örneğin, sık sık Mesih'e inandıklarını, ancak "Papa'ya inanmadıklarını" söylemişlerdir. Aynı şekilde, Yahudi gençler de sık sık tek Tanrıya inandıklarını ancak "Yeni Ahit'teki Tanrı'ya inanmadıklarını" belirtmiştir.⁴² Elkind bunların gerçekten gelişim evreleri olduğuna dair üç kanıt ileri sürmüştür. Her şeyden önce, aynı yaş seviyesindeki veya bitişik yaş seviyelerindeki çocukların cevapları birbirine benzemektedir. İkinci olarak, verilen cevaplar yaşla birlikte daha soyut bir kavramsallaştırmaya yönelmiştir. Son olarak, küçük çocukların cevapları arasında daha sonraki yaşlarda rastlanan cevaplara dair ipuçları bulunurken, büyük çocukların cevapları arasında ise daha erken yaşlarda rastlanılan olgunlaşmamış kavramların hala zayıf kalıntıları vardır.⁴³ Elkind'in araştırmasından aynı zamanda dini gelişim ile ilgili çeşitli temalar ortaya çıkmıştır: Çocukların dini düşüncesi, somut ve benmerkezci bir anlayıştan daha soyut ve sosyosentrik düşünceye aşama benzeri bir değişim göstermiştir. Yine çocukların dini kavramlar hakkındaki düşüncelerinin yapısal nitelikleri, dini olmayan kavramlar hakkındaki düşünceleriyle paralellik göstermiştir. Buna ek olarak, çocuğun düşüncesindeki genel sınırlılıklar, benzer şekilde çocuğun dini kavramlar hakkında düşüncesini de etkilemektedir.⁴⁴

³⁹ Elkind, Age Changes in the Meaning of Religious Identity, 39; Hood, Ralph W. vd. *The Psychology of Religion An Empirical Approach*, 79.

⁴⁰ Elkind, Age Changes in the Meaning of Religious Identity, 40

⁴¹ Elkind, Piaget's Semi-Clinical Interview and the Study of Spontaneous Religion, 45

⁴² Elkind, Age Changes in the Meaning of Religious Identity, 39

⁴³ Elkind, Age Changes in the Meaning of Religious Identity, 37

⁴⁴ Paloutzian, Raymond. *Handbook of The Psychology of Religion*, the guilford press, New york, 2005, 126.

Elkind'in belki de ergenlik dönemi dini gelişim kadar ilgilendiği bir diğer konu ergen benmerkezciliğidir (egosentirizm). Elkind'in bu konudaki araştırmalarında ortaya koymuş olduğu kavramsallaştırmalarda her ne kadar dini gelişime çok fazla atıf yapmamış olsa da ergenlik dönemindeki bireyi tanımak açısından üzerinde durmakta yarar vardır. Benmerkezcilik, kişinin kendi bakış açısı ile başkasının bakış açısı arasında ayırım yapamamasıdır.⁴⁵ Elkind,⁴⁶ ergen benmerkezciliğinin ergenlerin sosyal konular hakkında düşünme biçimini nasıl yönlendirdiğini anlatmıştır. Elkind, ergen benmerkezciliğinin iki tür sosyal düşünceye bölünebileceğini öne sürer: Hayali izleyici (imaginary audience) ve kişisel masal (personal fable). Hayali izleyici bireyin davranışlarının ve görüntüsünün başkaları tarafından izlendiği düşüncesine, yani sahnede olmayı ifade eder. Ergenin mahremiyet arzusu ve kendini açığa vurma konusundaki isteksizliği, bir dereceye kadar, diğer insanların sürekli olarak onu takip ettiği düşüncesine götürür. Kişisel masalın emareleri özellikle ergen günlüklerinde belirgindir. Bu tür günlükler genellikle gençlerin deneyimlerinin, acılarının ve hayal kırıklıklarının benzersiz ve evrensel bir öneme sahip olduğu inancıyla yazılır. Tanrı da bireyin kişisel masalının bir parçasıdır. Bu dönemde Tanrı ile güvene dayalı özel bir ilişki vardır ve Tanrı bireyin anlam arayışını şekillendiren önemli bir role sahiptir. Mahremiyet arayışı ve kişisel biricikliğe olan inancın bir sonucu olarak, Tanrı ile çıkar ilişkisine dayanmayan, bireyin Tanrı'da rehberlik ve destek aradığı bir Ben-Sen ilişkisinin kurulması sağlanmış olur.⁴⁷ Elkind'e göre ergen benmerkezciliği, soyut işlemler döneminin başlarında en fazladır, 15 veya 16 yaşına doğru giderek azalmaya başlar.⁴⁸

Söz konusu değerlendirmelerden yola çıkarak ergenlik dönemi dini gelişim Elkind'in çalışmalarında merkezi bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bireyin idrakini şekillendirmede dini düşüncenin bu dönemde hayati bir önemi vardır. Tanrı ile kurulacak kişisel bir ilişkinin bireyin hayatı anlamlandırma arayışını şekillendirmesi beklenmektedir.

⁴⁵ Santrock, John.W. *Child Development*, Thirteenth Edition, Teksas, 2010, 181

⁴⁶ Elkind, David. Egocentrism in Adolescence, *Child Development*, Vol. 38, No. 4, (1967, pp. 1025-1034), 1030

⁴⁷ Elkind, Egocentrism in Adolescence, 1031-1032

⁴⁸ Santrock, John W. *Adolescence*, Sixteenth Edition, McGraw-Hill Education. New York, 2016, 122

4. SONUÇ

Gelişimsel çalışmalar, dini tutum ve davranışların zaman içinde değiştiğini ve yaşam seyrinin farklı aşamalarında farklı faktörlerden etkilenebileceğini varsaymaktadır. Farklı yaşam dönemlerine özgü yapısal ve psikolojik değişimler dini gelişimde önemli faktörlerdir. Bu nedenle, gelişimsel çalışmalar ergenliği izole ederek, aynı zamanda bu dönemin gençlik yıllarına geçişte dini gelişimi nasıl etkilediğini anlaşılması bakımından önemlidir. Gelişimsel çalışmalar ayrıca ergen dindarlığının geliştiği bağlamı ve ilişkilerin önemini vurgulamaktadır. Bu avantajlarına rağmen gelişimsel bakış dini gelişimi belli yapılara indirgeyerek bireysel dini inancın doğasındaki öznelliği ve orijinalliği genellikle görmezden gelir. Dini öznellik psikososyal inanç yapısına indirgenir. Böylesi yapısalcı bir araştırma çerçevesi, dini olarak düzenlenmiş bir yaşam dünyasının kültürel doğasını ve dini söylemin kendine has güçlü karakterini nadiren dikkate alır.⁴⁹ Boyatzis,⁵⁰dindarlığın ve maneviyatın sayısız dağınık çeşitliliğini düzenli çağlara ayıran aşama teorilerine duyulan aşırı güveni sorgulayarak, din eğitimi şekillendirme ve çocukların maneviyatlarını anlamada yetersiz kaldığını belirtmiştir.

Bu tür çalışmalara getirilen eleştirilerden biri de araştırma yöntemlerinde kullanılan yaklaşımlarla ilgilidir. Araştırmaların örnekleme (cinsiyet dağılımı, örneklemin dini inancı ve aile yapısı, devam edilen okul türü vb.), kesitsel mi boylamsal mı olduğu, kaç kişiyle yapıldığı, araştırmacının tutumu gibi başlıklar altında birtakım eleştiriler yöneltmiştir. Kesitsel saptamalar dindarlıktaki grup farklılıklarını belgeleyebilmemize (örneğin cinsiyet, ırk ve sosyal sınıf) ve dini tutum ve davranışları etkileyen faktörleri tek bir zaman düzleminde belirlememize yardımcı olabilmelerine rağmen, dini tutum ve davranışların statik bir olgu olmadığını belirtmek gerekir. Diğer taraftan birçok çalışmanın oldukça küçük, rastgele seçilmemiş veya bir popülasyonun çok dar bir kesimini temsil eden örneklerle dayandığı görülmektedir.⁵¹ Örneğin Goldman örnekleminin neredeyse tamamını erkeklerden, Oser ise aksine bayanlardan seçmiştir. Yine Goldman dini bir takım önyargı ve varsayımlarla hareket ederek literal bir yaklaşım ortaya koymuştur. Harms ise deneklerinin bireysel potansiyeline ve dini arka planına

⁴⁹ Şahin, Exploring the religious life-world and attitude toward Islam among British Muslim adolescents, 168

⁵⁰ Boyatzis, *Examining Religious and Spiritual Development during Childhood and Adolescence*, 56

⁵¹ Desmond, Religious Development: How (And Why) Does Religiosity Change From Adolescence to Young Adulthood?, 248

gönderme yapmamakla eleştirilmiştir.⁵² Fowler ise, altıncı ve son aşaması için örneklem olarak sadece bir kişiyi göstermesine rağmen bunu genellemiştir.⁵³

Elkind'in araştırmaları, Elkind'in teolojik önyargılardan ve varsayımlardan kaçınması nedeniyle diğer araştırmacılara yöneltilen ağır eleştirilerden kendini korumuştur.⁵⁴ Elkind yarı klinik yöntemi kullanmıştır ve bu yöntemin sağladığı verilerin teorik sonuçlarından çok din eğitiminde sağlayacağı pratik fayda açısından daha verimli olduğunu belirtmiştir. Yarı klinik görüşme yöntemi çocuğun spontane dini anlayışını keşfetmek açısından güçlü bir karaktere sahiptir. Örneğin, çocukların farklı yaş seviyelerinde dini kavramlara yükledikleri yanlış anlamlar hakkında edinilecek bir bilgi, bu kavramların yanlış anlaşılması için yeni öğretim yolları önermeye yardımcı olabilir. Daha da önemlisi, din eğitimcisinin, çocukların dini terimler ve uygulamalarla ilişkilendirdiği fikirlerin farkında olması onun çocuğa yaklaşımını değiştirecektir. Çocuğun dini inanışlarının doğal karakterinin farkında olmak, öğrenciyi bir tabula rasa olarak görmekten daha fazlasını ima eder ve öğretimi bu temel üzerine bina eder. Bu yaklaşım doğruyla yanlışın ayırt edilmesi, abartılı olanın yerine orantılı olanın ikame edilmesi ve görünüşte olanın yerine özün telkin edilmesini beraberinde getirir. Bu yaklaşıma sahip olabilmek için din eğitimcisi, çocuğun doğal dini düşüncesine aşina olmalıdır.⁵⁵ Elkind'in farklı dini örneklem üzerinde, mümkün olduğu kadar nesnel bir yaklaşım sergileyerek, çocukların ve ergenlerin doğasını anlamaya çalışması din eğitimi uygulamalarını planlamada önemli veriler sağlamaktadır. Bu çalışmaların daha fazla örneklem ve farklı dini gelenekler üzerinde yapılması bu tür araştırmaların geçerliliğini artıracaktır. Elkind her ne kadar batılı din ve mezhepler üzerinde araştırmalar yapmış olsa da, çalışmalarında kısmen dini çeşitliliği yansıtmış, dinlerin kendi yapısından kaynaklanan karakteristik özelliklerine atıfta bulunmuş, dinlerin kültürel unsurlarına dikkat çekmiştir. Goldman ve diğerlerinin yaptığı gibi dini olguları salt gelişimsel bir perspektiften değil de dini alanın kendine has doğasına vurgu yapması, aşkın olanla kurulan ilişkilerden doğan deneyimlere gönderme yapması Elkind'in çalışmalarının daha bütünlüklü olmasını sağlamıştır.

⁵² Karaca, Faruk. *Dini gelişim teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul, 2007, 43, 60-61

⁵³ Mehmedoğlu, Ali Ulvi - Aygün, Adem. James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), Cilt 6, Sayı 1, (2006, s. 118 – 142), 130

⁵⁴ Hood vd. *The Psychology of Religion An Empirical Approach*, 82

⁵⁵ Elkind, Piaget's Semi-Clinical Interview and the Study of Spontaneous Religion, 46

Sonuç olarak, çocukların dindarlığının sadece bilişsel gelişime bağlı olmadığı ileri sürülse de Elkind ve diğerlerinin çalışmaları, dini düşüncenin gelişimini anlamada Piaget'in yaklaşımının faydalı olduğunu göstermiştir. Bu araştırmalar aynı zamanda inanç gelişimi, ahlaki yargı gelişimi, Tanrı ve dua kavramları gibi alanlarda daha sonraki çalışmalara zemin hazırlamıştır. Dahası salt dini kaygılarla çocuğa ve eğitime bakıştaki keyfiliği bilimsel verilere dayalı bir yaklaşıma dönüştürerek, din eğitimi metodolojisine yeni veriler ve bakış açıları sunmuştur.

5. KAYNAKÇA

- Boyatzis, Chris J. Examining Religious and Spiritual Development during Childhood and Adolescence, In L. Francis (Ed.), *The International Handbook of Education for Spirituality, Care, and Well-Being*. (2009), pp.51-67
- Boyatzis, Chris J. Spiritual Development During Childhood and Adolescence, In L. J. Miller (Ed.), *The Oxford Handbook of Psychology and Spirituality*. (2012)
- Bronfenbrenner, Urie. *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.1979.
- Desmond, S Scott vd. Religious Development: How (And Why) Does Religiosity Change From Adolescence to Young Adulthood?, *Sociological Perspectives* , Vol. 53, No. 2, (2010), pp. 247-270
- Elkind David - Elkind, Sally. Varieties of Religious Experience in Young Adolescents, *Journal for the Scientific Study of Religion* , Vol. 2, No. 1, (1962), pp. 102-112
- Elkind, David. Piaget's Semi-Clinical Interview and the Study of Spontaneous Religion, *Journal for the Scientific Study of Religion* , Vol. 4, No. 1, (1964a), pp. 40-47
- Elkind, David. Age Changes in the Meaning of Religious Identity, *Review of Religious Research* , Autumn, Vol. 6, No. 1, (1964b), pp. 36-40
- Elkind, David. Egocentrism in Adolescence, *Child Development*, Vol. 38, No. 4, (1967), pp. 1025-1034
- Elkind, David. The Origins of Religion in the Child, *Review of Religious Research*, Vol. 12, No. 1, (1970), pp. 35-42
- Elkind, David. Cognitive Development and Adolescent Disabilities, *Journal of Adolescent Health Care*; 6: (1985), 84-89
- Fowler, James W. Stages in Faith Consciousness. *New Directions For Child Development*, 52(Summer), (1991), 27-45.
- Fowler, James W. Dell, Mary L. Stages Of Faith From Infancy Through Adolescence Reflections On Three Decades Of Faith Development Theory, *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence*, Ed.: Eugene C. Roehlkepartain,

- Pamela E. King, Linda Wagener, Peter L. Benson, SAGE Publications, California, s. 34-45, 2006.
- Fowler, James. W. İman Bilincinin Evreleri, Çeviri: Mehmedoğlu, A. U., M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 19, (2000), 85-104,
- Goldman, Ronald. Religious thinking from childhood to adolescence, New York: The Seabury Press, 1964.
- Harms, Ernst. The Development of Religious Experience in Children, American Journal of Sociology, Vol. 50, No. 2, (1944), pp. 1-12
- Hoge Dean R. - Petrillo, G. H. Development of Religious Thinking in Adolescence: A Test of Goldman's Theories, Journal for the Scientific Study of Religion, Vol. 17, No. 2, (1978), pp. 139-154
- Hood, Ralph W. vd. The Psychology of Religion An Empirical Approach, The Guilford Press, New York, 2009.
- Karaca, Faruk. Dini gelişim teorileri, Dem Yayınları, İstanbul, 2007.
- King, Pamela. E. - Boyatzis, Chris. J. Religious and spiritual development. In M. E. Lamb & R. M. Lerner (Eds.), Handbook of child psychology and developmental science: Socioemotional processes, John Wiley & Sons, (2015), pp. 975–1021
- King, Pamela. E. - Boyatzis, Chris. J. Religious and Spiritual Development, In Handbook of Child Psychology and Developmental Science, 2015.
- King, Pamela. E. vd. Developmental Perspectives on Adolescent Religious and Spiritual Development, Adolescent Research Review, 6: (2021), 253–264
- Korniejczuk, Victor A. Psychological theories of religious development: a seventh-day adventist perspective, Prepared for the International Faith and Learning Seminar Held at Union College, Lincoln, Nebraska, U.S.A., (1993), pp. 257-276
- Loewenthal, Kate Miram. The Psychology of Religion: A Short Introduction, Oneworld Publications, Oxford, England, 2008.
- Long, Diane. vd. The Child's Conception of Prayer, Journal for the Scientific Study of Religion, Vol. 6, No. 1, (1967), pp. 101- 109
- Markstrom, Carol. A. Religious involvement and adolescent psychosocial development, Journal of Adolescence, Volume 22, Issue 2, April 1999, Pages 205-221
- Mckinney, Jeremiah P., Mckinney, Kate G. Prayer in the lives of late adolescents, Journal of Adolescence, 22, (1999), 279-290
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi - Aygün, Adem. James W. Fowler ve İnanç Gelişim Teorisi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), Cilt 6, Sayı 1, (2006), s. 118 – 142
- Oruç, Cemil. Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramının Erken Çocukluk Din Eğitimine Yansımaları: Ronald Goldman'ın Bulguları Çerçevesinde Din Eğitiminin İmkânı, Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Kongresi, Bildiri Kitabı, İstanbul, 2016.

- Paloutzian, Raymond. Handbook of The Psychology of Religion, the Guilford Press, New York, 2005.
- Şahin, Ahmet. Exploring the religious life-world and attitude toward Islam among British Muslim adolescents, In Religion, Education and Adolescence, University of Wales Press Cardiff, 2005.
- Santrock, John.W. Child Development, Thirteenth Edition, Teksas, 2010.
- Santrock, John.W. Educational Psychology, Fifth edition, McGraw-Hill Education, New York, 2011.
- Santrock, John W. Adolescence, Sixteenth Edition, McGraw-Hill Education. New York, 2016.
- Slavin Robert. E. Educational Psychology Theory and Practice, Eighth edition, Boston, 1986.
- Streib, Hainz. Off-road religion? A narrative approach to fundamentalist and occult orientations of adolescents, Journal of Adolescence, 22, (1999), 255-267.
- Tamminen, Kalevi. Religious Experiences in Childhood and Adolescence: A viewpoint of Religious Development Between the Ages of 7 and 20. International Journal for the Psychology of Religion, 4(2), (1994), 61-85.